

Filip Martin Svibovec

Mali Sruki 64, HR-10040 Zagreb
fmsviby@gmail.com

Kantova revolucija i njezin utjecaj na pojam vremena Nikolaja Berdjajeva

Sažetak

Revolucija koju je Kant učinio pridavanjem važnosti subjektu i otkrićem uloge subjekta u spoznaji, te uspostava transcendentalne estetike postavljaju Kantove ideje u središte razmatranja fenomena vremena i prostora. Kant će utjecati na Berdjajeva, u smislu filozofskog poklada, čije je misli Berdjajev još od ranih dana usvojio i na temelju vlastitih uvida razradio u posvema vlastite filozofske ideje. Utjecaj Kantova obrata k subjektu u misli ruskog filozofa očituje se u načinu na koji je postavio gnoseološki problem, problem objektivizacije, etike stvaralaštva i objektivacije. Uz to, Berdjajevu kojemu je vrijeme uz slobodu u središtu filozofije, Kant postaje nezaobilazna filozofska referenca u vlastitom promišljanju o vremenu. Berdjajev se s Kantom neće u potpunosti slagati, no njegovo znanje o filozofiji königsberškog mislioca očigledno je u temama u kojima s njime mora stupiti u dijalog, pa makar se s njim ne slagao ili njegovoj misli kontrirao kako bi objasnio vlastitu misao. U tom smislu ovaj rad želi ukazati na mjesta slaganja i neslaganja Berdjajeva i Kanta prilikom razmatranja pojma vremena.

Ključne riječi

Nikolaj Aleksandrovič Berdjajev, Immanuel Kant, vrijeme, metafizika vremena, pojam vremena

1. Uvod

»Kad se Kant pojavio, tragična strana čina spoznaje izašla je na vidjelo. Bio je to važan događaj u povijesti europske misli.«¹ piše Berdjajev i zaista: Kantova filozofska revolucionarna novina – obrat k subjektu i ispitivanje granica mogućnosti metafizike² u sagledavanju vremena – donose izvornu ‘kritiku’. Kritiku koja, kao ispitivanje uvjeta mogućnosti postavljenog problema u razumijevanje vremena i prostora, uvodi uvid da su prostor i vrijeme transcendentalno-estetičke forme apriorne spoznaje spoznavajućega subjekta.³ Kod Kanta je, što će se očitovati u njegovoj ostavštini po cjelokupnu filozofiju, revolucionarno to što će subjekt spoznaje od sada biti polazište spoznaje zbiljnosti, a s druge će strane dio zbiljnosti ostati za čovjeka nespoznatljivom u obliku stvari o sebi. Osim toga, veći potres u filozofskom mišljenju izaziva Kantovo propitivanje ‘je li metafizika moguća’, u kojem će pokazati da je svijet moguće zamisliti na temeljima obrnutima od klasične metafizike, čime će otvoriti vrata ne-metafizičkom

1

Nicolas Berdyaev, *The Beginning and the End*, prev. R. M. French, Harper & Brothers Publishers, New York 1957., str. 8.

from the Critique of Pure Reason, Cambridge University Press, New York et al. 2004., str. 5–14.

2

Usp. Immanuel Kant, *Prolegomena to Any Future Metaphysics. That Will Be Able to Come Forward as Science: with Selections*

3

Immanuel Kant, *Kritika čistog uma*, prev. Viktor D. Sonnenfeld, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1984., str. 35–48.

mišljenju⁴ i obraniti metafiziku kao znanost jer će njegove kritike pokazati da je metafizika ‘stavljena u čovjeka’ od strane same prirode, što će njemu ali i drugim umnim bićima obdarenima slobodom garantirati mogućnost promišljanja smisla vlastitog postojanja, slobode, besmrtnosti i Boga.⁵

»Nije istina reći da Kant čini kraj svakoj metafizici; on samo završava metafiziku koje je izvedena iz objekta, iz svijeta, i otkriva mogućnost metafizike utemeljene na subjektu, metafizike slobode. Postoji vječna istina u razlici koju Kant povlači između poretka prirode i poretka slobode. Upravo je Kant taj koji egzistencijalnu metafiziku čini mogućom, poredak slobode doista jest Egzistens.«⁶

Upravo je taj Kantov pothvat, to njegovo obrtanje slike svijeta i obrana metafizike kao znanosti i stvarnosti ono na temelju čega se, kako to ovaj rad želi pokazati, može govoriti o utjecaju Kantove revolucije na filozofsku misao Nikolaja Berdjajeva, s posebnim naglaskom na poimanje vremena u njegovoj filozofiji. Za ruskog će filozofa Kantova misao biti od važnosti zbog toga što će u prvom razdoblju stvaranja vlastite filozofije njegova misao biti idealistički usmjerena⁷ i što će na temelju Kantovih zapažanja razraditi vlastitu etiku, *etiku stvaralaštva*.⁸ Na kraju, na temelju filozofskog druženja s Kantom, Berdjajevljeva misao dobit će svoj egzistencijalno-kršćanski ton i eshatološko usmjerenje,⁹ zbog čega se njegova filozofija ne može sagledavati odvojeno od poimanja vremena kao metafizičke i osobne kategorije onoga koji egzistira.

2. Na tragu vremena: kritika i metafizika stvarnosti

Na početku ono oko čega se može uspostaviti niz dodirnih točaka kod Berdjajeva i Kanta jest poimanje vremena. Način na koji pristupaju temi i poimanju vremena utrt će put njihovim pogledima na stvarnost. U smislu sagledavanja stvarnosti, Kanta iz dogmatskog drijemeža budi Hume,¹⁰ a Berdjajeva, s druge strane, Kantova *Kritika čistog uma*, uz *Logiku* Johna Stuarta Milla, još od malih nogu uvodi u filozofiju i on će zauzimanjem stava s obzirom na Kanta stvoriti filozofiju etike stvaralaštva.¹¹ Obojica će doživjeti potresanje nadzora na svijet i iskusiti svijet kao prožet metafizikom. Za Berdjajeva filozofija Immanuela Kanta ima dva lica i time se otvara mnogim interpretacijama:

»Kanta se smatralo idealistom, a ponekad i realinom. Povremeno su ga nazivali metafizičarem, a s vremena i anti-metafizičarem. Uvjeren sam da Kant nije točno shvaćen. On je bio metafizičar i njega bi se trebalo interpretirati sa stajališta metafizike. Bio je metafizičar slobode, čak, možda i jedini metafizičar slobode, i u tom pogledu moj pokušaj da uspostavim vlastitu metafiziku bit će izvedeni iz Kanta.«¹²

Berdjajev i Kant doći će do uvida da problem leži u *metafizici* tako što će se baviti vremenom, odnosno što će sagledavanjem načina na koji spoznajemo (Kant) i jesmo u vremenu-povijesti (Berdjajev) biti potreseni slikom svijeta koja ne odgovara realnosti, a koja se otkriva samo onima koji se usude proučavati vrijeme u svoj njegovoj cjelovitosti jer ipak na kraju krajeva:

»Sumnja u realnost vidljivoga, objektivnoga, predmetnoga, početak je filozofije.«¹³

Kanta će buđenje iz drijemeža metafizike odvući u ‘kritiku’ kao ispitivanje mogućnosti čovjekova spoznajnog aparata u svrhu propitivanja stvarnosti koja će posljedično uroditi *Kritikom praktičkog uma* i *Kritikom rasudne moći*. Zajedno su utjecale na rekonstruiranje i ponovnu izgradnju onoga što čovjek misli da zna ili spoznaje. Kako konstatira Berdjajev:

»Njemački idealizam nanio je objektivizmu grčke i skolastičke filozofije udarce poslije kojih se on ne može oporaviti. Pogrešno je mišljenje da je njemački idealizam, počivajući s Kantom,

podvrgao sumnji bitak; on je podvrgao sumnji naivno idealističko uvjerenje da je svijet objekata bitak i da je bitak svijet objekata.«¹⁴

Sama sumnja u početne postavke realiteta bila je dovoljna da se predmet proučavanja (svijet) prenese s objekta na subjekt, odnosno da se unese pomutnja u prethodno zadani filozofski sustav i da se filozofi (postkantovske tradicije) pitaju o tome nije li odgonetka bitka zapravo u subjektu, a ne u objektiviranim i predmetnim realnostima. Provođenjem kopernikanskog obrata temelj spoznaje više se ne nalazi u predmetima, već u samom subjektu, odnosno subjektivnim uvjetima mogućnosti ljudske spoznaje. Međutim, kopernikanski obrat sa sobom povlači određena ograničenja, odnosno stvar o sebi koja ostaje nepoznatljiva. Ako je subjekt polazište spoznaje, onda spoznaja mora biti ograničena, a utoliko se kao granica spoznatljivog nadaje pojava (fenomen), odnosno kao nepoznatljivog stvar o sebi (noumenon). Čovjek je onaj koji se spoznajno postavlja prema fenomenu i koji sâm sebe također otkriva kao fenomen, ali ujedno i kao noumenon, kao nedokučivi svijet i izvor spoznaje.¹⁵

Na tragu toga, Berdjajev zamjećuje:

»Svijet objektiviranih predmetnih realnosti jest drugotan svijet, a ne prvotan – svijet pojava. Kant je imao pravo u razlikovanju pojava i ‘stvari po sebi’, a nije imao pravo jedino u tom što je pojavi suprotstavljao za iskustvo i spoznaju sakrivenu ‘stvar po sebi’ nije imao pravo u samom nazivu ‘stvari po sebi’, ali time je bila otkrivena aktivnost subjekta.«¹⁶

Po Berdjajevljevu mišljenju, subjekt postaje vremenotvorac u smislu odnosa prema spoznatljivoj realnosti prema kojoj se otvara. Bitno je pri tome zamijetiti, kako Berdjajev to objašnjava, da je subjekt aktivan sudionik spoznajnog procesa, da u sâm proces spoznavanja unosi ponešto slobodne aktivnosti. Da sâm subjekt nije, u Kantovu ili Fichteovu smislu, isključivo transcendentnalna svijest »Ja« koji spoznaje svijet pasivno, bez elemenata vlastite, čovječje slo-

4
Zvonko Šundov, »Kant i problem metafizike«, *Kolo* (2005) 2. Dostupno na: <https://www.matica.hr/kolo/299/kant-i-problem-metafizike-20318/> (pristupljeno 15. 12. 2024.).

5
Usp. Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, prev. Danilo N. Basta, BIGZ, Beograd 1979., str. 125–161.

6
N. Berdyaev, *The Beginning and the End*, str. 9.

7
Usp. Andrey V. Shumskoy, »Kantianism in the Early Works of N. Berdyaev (1900-1910)«, *Logos et Praxis* 21 (2022) 2, str. 25–32, doi: <https://doi.org/10.15688/lp.jvolsu.2022.2.3>.

8
Usp. Ivan Devčić, »Etička misao Nikolaja Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 17 (1982) 1, str. 31–41.

9
Usp. Josip Kirbl, »Berdjajevo egzistencijalno-eshatološko gledanje čovjeka i svijeta«, *Crkva u svijetu* 8 (1973) 1, str. 18–26.

10
Usp. I. Kant, *Prolegomena to Any Future Metaphysics*, str. 10.

11
Usp. Nikolaj Berdjajev, *Samospoznaja*, prev. Ivan Varga, Demetra, Zagreb 2005., str. 19.

12
N. Berdyaev, *The Beginning and the End*, str. 8.

13
Nikolaj Berdjajev, *Ja i svijet objekata*, prev. Nikola Thaller, Kršćanska Sadašnjost, Zagreb 1984., str. 47.

14
Ibid., str. 31.

15
Usp. I. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 33–48.

16
Ibid., str. 31.

bode.¹⁷ Uočivši to kod Kanta, Berdjajev zauzima stav čovjekova aktivizma i brani ulogu čovjeka kao osobe u gnoseološkom, ali i stvaralačkom procesu.¹⁸ Što će, kako to zamjećuje Devčić kod Berdjajeva, značiti da:

»Metafizička mogućnost stvaralačkog akta, a to znači i ličnosti kao etičke vrijednosti, leži u potenciji (mogućnosti), koja je izvor zbivanja i života. U potenciji je sadržana beskonačnost i bezdanost bitka, kojih nijedan akt ne može posve iscrpiti. Uvijek je veće ono što je skriveno od onoga što se pojavilo i aktualiziralo (ostvarilo). Potencija je ustvari isto što i sloboda. Sloboda je naime 'čista potencija, koja se ni na čemu ne temelji'. U odnosu na svaki aktualizirani bitak njezine su mogućnosti beskonačne. Stoga je ona 's beskonačnošću bitka, s beskonačnošću života, s Ungrund-om bitka povezana'. Sloboda nadilazi svaki aktualizirani bitak, transcendentna mu je, ali tako transcendentna da je ujedno 'njegov najdublji unutarnji temelj'.«¹⁹

S obzirom na to da se tematski način spoznaje veže uz dohvaćanje i spoznaju vremena, kod Berdjajeva čovjek će stvaralaštvom aktivno sudjelovati u tvorenju vremena – svojega vremena, ali i vremena koje iskušavaju njegovi bližnji. Vrijeme kao apriorna forma unutrašnjeg zrenja neće samo utjecati na spoznajni subjekt, već će subjekt povratno djelovati na vrijeme tako što će njegov unutarnji noumenon (*mysterium*) oblikovati svijet objekata. Prema tumačenju koje razrađuje Berdjajev kada govori o *Tvorčevstvu i objektivaciji*²⁰ – pri tome razlikujući ono što je objektivno od toga što je objektivirano nadovezujući se ponovno na Kantov proces gnoseologije preko kojega objašnjava kako je objekt uvijek ono što je tu radi subjekta i nije stvar po sebi, dok je s druge strane subjekt taj koji je stvar po sebi naprema kojemu se objekt objelodanjuje²¹ – za Berdjajeva bitan pojam postaje pojam objektivacije, odnosno tako izražena percepcija stvarnosti koja predstavlja tuđ svijet s obzirom na sâm subjekt.²² Isti će pojam za njega označavati i svijet objekata, pojava, pali svijet, svijet nepostojećeg bića, u kojemu je otuđenost i zaborav.²³

»Bitno je shvatiti tajanstveni proces objektivacije. Živim u dva svijeta, u subjektivnom svijetu koji je moj vlastiti svijet, i također u objektivnom svijetu, svijetu objekata, koji postoji radi mene, a u isto vrijeme mi je stran. Ta činjenica da sam bačen u objektivni svijet koji snažno djeluje na mene nema samo epistemološko značenje, već ima i metafizičko značenje. Kant nije dao objašnjenje zašto nastaje svijet pojava i zašto je razum ograničen na spoznaju ovog svijeta pojavnosti, koji nije pravi svijet. Istinski svijet stvari-po-sebi nije otvoren za percepciju. Otkriva li se stvar po sebi po pojavljivanju? U frazeologiji koju koristim to znači da Kant nije objasnio misterij objektivacije. On je došao do subjekta, ali se sam nije pozabavio njime.«²⁴

Berdjajev, stoga, nastavljaajući se na ono za što misli da je Kantov manjak, razrađuje misao o premošćivanju dualizma subjekt-objekt svraćanjem pozornosti na egzistencijalno-osobno djelovanje i doživljavanje stvarnosti tvrdeći kako:

»Jedino cjelovitog čovjeka samog, aktivni ljudski duh trebao je biti priznat kao apriori.«²⁵

Za Berdjajeva, zbog toga, čovjekova potpunost, njegovo numinozno 'Ja' stoji u središtu gnoseološkog procesa i to se 'Ja' ne može u spoznaji odvojiti od bića, odnosno spoznaja je imanentna samome biću, a biće nije imanentno spoznaji – za Berdjajeva spoznaja ima aktivno-stvaralačko-egzistencijalni karakter u kojemu nema suprotstavljanja subjekta objektu i objekta subjektu.²⁶ Na taj način može tvrditi:

»Sada je nastalo vrijeme otkriti i rehabilitirati čovjeka kao dio prirode i svijeta objektiviranoga, nego kao bitak po sebi, izvan objektiviranosti i predmetnosti, u unutarnjem njegovom postojanju. Tada će i problem spoznaje biti postavljen izvan suprotstavljanja subjekta i objekta, kao suprotstavljanja spoznaje i bitka.«²⁷

Također:

»Spoznaja je u biti aktivna jer je aktivan čovjek. U gnoseološkom suprotstavljanju spoznaje i bitka nemoguće je dopustiti da spoznaja tek pasivno odražava bitak, da je potpuno određena bitkom kao svijetom stvorenim. U spoznaju se unaša ponešto slobodne aktivnosti. Spoznaja nije jedino odraz, ona je stvaralačko preobražavanje. A to ne treba shvatiti kako je to shvaćao Kant ili Fichte. Za njih subjekt (transcendentalna svijest), 'Ja', kada sazda je svijet, ali u njemu nema elemenata čovječje slobode, nema ničeg čovječjega. Sam čovjek nije spoznajno aktivan u spoznanju svijeta po subjektu.«²⁸

Na tom tragu, dokaz za paralele između Kanta i Berdjajeva nalazi se u *vremenu* kao početnom problemu proučavanja na temelju kojega se izvodi kritika stvarnosti da bi se preko spoznajne teorije došlo do obrata k subjektu kao onome koji ima aktivnu ulogu u formiranju onoga što je realno. Kritika je u ovom slučaju ta da kod Kanta zaista subjekt dolazi do izražaja (kao gnoseološki subjekt), kojemu prostor i vrijeme, objektno, nasuprot subjektom, pretpostavljaju uvjete mogućnosti njegova spoznajna subjektiviteta, dok će se Berdjajev nadovezati na isto, što je Kant postavio (a nije do kraja razradio) i ukloniti suprotstavljanje spoznaje i bitka/subjekta i objekta uvođenjem čovjekove osobne cjelovitosti.²⁹ To je kritika i okretanje, koje je dovelo do toga da se kod jednog i kod drugog poljuljaju temelji stvarnosti. Stvarnost su, proučavajući vrijeme, oba filozofa shvatila kao prožetu metafizikom u kojoj bez premca mora sudjelovati ljudska sloboda, bilo da se radi o deontološkoj etici bilo etici stvaralaštva, čime su potvrdili čovjekovu ulogu u tvorenju vremena.

»Tako etika dobiva prvenstvo pred ontologijom, pri čemu Berdjajev u etičkom vidi prije svega individualni problem koji se sastoji u odnosu empiričkog i noumenalnog 'ja' u čovjeku. Sloboda je princip samoodređenja čovjeka i simbol njegova unutarnjeg stvaralaštva. Osoba ima etički primat nad društvom i dužna se je suprotstaviti izvanjskom tradicionalnom moralu.«³⁰

17

N. Berdjajev, *Ja i svijet objekata*, str. 37–38.

18

Ibid., str. 36–39.

19

Ivan Devčić, »Subjektivizam i individualizam u filozofiji Nikolaja Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 16 (1981) 2, str. 134–144.

20

Usp. Николай Бердяев, *Творчество и объективация*, Т8RUGRAM, Moskva 2018.

21

Usp. N. Berdyaev, *The Beginning and the End*, str. 53.

22

Usp. ibid., str. 52.

23

Usp. N. Berdjajev, *Ja i svijet objekata*, str. 48–49.

24

N. Berdyaev, *The Beginning and the End*, str. 56.

25

Ibid., str. 55.

26

N. A. Berdyaev, »My philosophic world outlook«, prev. Fr. S. Janos, *berdyaev.com*, preko sustava *Wayback Machine*. Dostupno na: https://web.archive.org/web/20040301081218/http://www.berdyaev.com/berdiaev/berd_lib/1952_476.html (pristupljeno 1. 12. 2024.).

27

N. Berdjajev, *Ja i svijet objekata*, str. 36.

28

Ibid., str. 37–38.

29

Usp. Андрей Шумской, »Викторович, Влияние метафизики Иммануила Канта на формирование и развитие философии Н. А. Бердяева«, *Вестник Вятского государственного университета* 148 (2023) 2, str. 36–43.

30

I. Devčić, »Subjektivizam i individualizam u filozofiji Nikolaja Berdjajeva«, str. 134–144.

3. Kant i Berdjajev: od spoznaje do tvorbe vremena

Immanuel Kant bavi se vremenom prvenstveno u *Kritici čistoga uma*, preciznije u odjeljku »Transcendentalna estetika«. S obzirom na to da je cilj cjelokupne *Kritike čistoga uma* ustanoviti uvjete mogućnosti čovjekove spoznaje, na samome početku bavi se općim uvjetima, a oni su prostor i vrijeme. Oni su, naime, apriorni nužni uvjeti svake čovjekove spoznaje. Riječima samoga Kanta:

»Vrijeme nije nešto, što bi samo za sebe postojalo, ili što bi pripadalo stvarima kao objektivno određenje, dakle što bi preostalo kad se apstrahiraju svi subjektivni uvjeti njihova zora.«³¹

Kant se, dakle, suprotstavlja njutnovskom, odnosno objektivnom poimanju vremena kao empirijske pojave tako što tvrdi da je vrijeme forma zrenja. Naime, vrijeme kao empirijski pojam ne može objasniti mogućnost kretanja, već to jedino čini poimanje vremena kao unutarnje predodžbe vremena. Drugim riječima, da bi čovjek mogao spoznavati bilo što, potrebna je sukcesija i trajnost predodžbi, što je omogućeno upravo vremenom:

»Dakle, vrijeme je samo subjektivno uvjet našega (ljudskog) zrenja (koje je svagda osjetilno, tj. ukoliko nas predmeti aficiraju), a o sebi, izvan subjekta ništa.«³²

Prema tome, Kant u potpunosti vremenu odriče opstojnost izvan čovjeka, odnosno nije svojstvo koje pripada vanjskom svijetu, već je u potpunosti dio subjekta. Navedena subjektivnost vremena bit će od ključnog značaja za Berdjajeva. Na temelju navedenih Kantovih tvrdnji, a ujedno i u vidu njihove kritike, Berdjajev iznosi svoje viđenje vremena, odnosno preuzima subjektivnost, nadilazi apstraktni karakter vremena i smješta vrijeme u konkretni život pojedinca iz perspektive egzistencijalne filozofije.

Berdjajev u tom kontekstu piše kako »za filozofiju postojanja problem vremena jest problem čovječje sudbine«³³ i da »u zbilji nije mijena proizvod vremena nego je vrijeme produkt mijene«,³⁴ jer će za njega vrijeme postojati zato što postoji aktivnost, poriv k vječnosti, želja za nadvladavanjem vremena. Nadilaženje palosti svijeta, njegove opredmećenosti, objektivacije u kozmos koji je pao, rastrgao se i razjedinio.

»Vrijeme je plod objektivacije koja se dogodila subjektom. Vrijeme nije objektivno u naivno-realističnom smislu riječi. Stvarna je objektivnost proizvod objektivacije, ali objektivnost nije, kako se obično misli, realnost dana izvana. Tako je i s vremenom.«³⁵

Dodano k tome, za Berdjajeva problem vremena povezan je s problemom povijesti, *metafizikom povijesti*³⁶ i odnosom vremena i vječnosti u kojoj vrijeme nije hegelijanska »loša beskonačnost« i zatvoreni krug u koji »ništa ne može ući«, već dio vječnosti na koju se ne smije gledati statički već dinamički.³⁷ S obzirom na Kanta, Berdjajev tvrdi:

»Objektivna realnost ne postoji, to je tek iluzija spoznaje, postoji jedino objektivacija realnosti, rođena stanovitom umjerenišću duha. Objektivirani svijet nije izvorni realni svijet, to je tek stanje izvornoga svijeta, koje može biti promijenjeno. Objekt je plod subjekta. Jedino je subjekt egzistencijalan, jedino se u subjektu spoznaje realnost. To uopće nije subjektivni idealizam, kako će se biti sklono ustvrđivati prema šablonskim klasifikacijama.«³⁸

Za njega, vrijeme je realnost i ta realnost nastaje u odnosu prema drugim realnostima, što u ovom slučaju jest aktivno-stvaralačko odnošenje subjekta prema subjektu u kojemu vrijeme »nastaje« kao posljedica aktivnog ulaženja života jedne osobe u život druge osobe; i posljedično odnošenja »vremena«

(kozmičkog, povijesnog i egzistencijalnog), prema onome što je vječno (vječnim entitetima, vječnosti i Bogu). Za Berdjajeva:

»Sva je poteškoća što nije priznato djelovanje dviju čovjekovih priroda. Subjekt u njemačkom idealizmu aktivan u najvišem stupnju, on čak i gradi svijet. Ali aktivnost subjekta ne znači aktivnost čovjeka. Sam čovjek tobože ništa ne donosi u spoznaju, nego i stvaralačka aktivnost spoznaje stvara svijet, ali u samom svijetu nema više stvaralačke aktivnosti spoznaje. Problem čovječe slobode (baš čovječe, a ne božanske slobode) kao one koja nešto prinosi u čin spoznaje – nije čak ni postavljena. Bez obzira na aktivnost subjekta do krajnosti nadutu, čovjek je pasivan, a ne aktivan u spoznaji, on samo ispunjava zakone transcendentne svijesti. Kod Kanta to još nije potpuno jasno, on joj nije prišao monizmu.«³⁹

Zbog toga ukida razdvajanje među vremenom, vječnim i vječnosti, ukazujući na to da je »nastalo vrijeme otkriti i rehabilitirati čovjeka ne kao dio prirode i svijeta objektiviranoga, nego kao bitak po sebi, izvan objektivnosti i predmetnosti, u unutarnjem njegovom postojanju. Tada će problem spoznaje biti postavljen izvan suprotnosti subjekta i objekta, kao suprotstavljanja spoznaje i bitka.«⁴⁰ Berdjajev potiče zamjenu pojma transcendentnoga s transcendentiranjem⁴¹ iz razloga što čovjek nije ni subjektan, ni vezan na objekte, već je anomalija, prekidatelj, onaj koji raskida i koji iako je smješten u vrijeme i svijet objektiviran, ne podliježe, barem ne u potpunosti, neumoljivostima sputanosti u iste. »Dvije su 'namjere' svjesnog uma: jedna koja vodi u porobljavajući svijet objekata i u carstvo nužnosti, i druga koja je usmjerena prema istinski postojećem svijetu, carstvu slobode«,⁴² piše Berdjajev pojašnjavajući objektivizaciju u želji da objasni svoje mišljenje o tvorčevstvu. Nadovezujući se na liniju misli koju razrađuje od Kanta, Berdjajev temelji svoju ideju stvaralaštva u pokušaju uspostavljanja eshatološke metafizike u kojoj čovječa sloboda ima centralnu, ali i vremenotvornu ulogu. Kako to vidi Devčić, u njegovoj filozofiji:

»Sloboda je princip samoodređenja čovjeka i simbol njegova unutarnjeg stvaralaštva. Osoba ima etički primat nad društvom i dužna se je suprotstaviti izvanjskom tradicionalnom moralu. Berdjajevu je ideal 'jaka osoba', koju on poistovjećuje s Nietzscheovim 'natčovjekom', isključujući iz toga svaki oblik biologizma.«⁴³

Počevši od slobode, načina spoznaje vremena, objektivacije i etike u čijem je središtu stvaralaštvo Berdjajev će uočivši slabe točke Kantove filozofije i istražujući Kanta pod manje popularnim svjetlom metafizike i slobode, preko spoznajne teorije i etike dužnosti doći do uvida o osobi i njenom stvaralaštvu koje suprotstavlja objektiviranom svijetu, što će posljedično utjecati na to

31 I. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 40.

32 Ibid., str. 41.

33 N. Berdjajev, *Ja i svijet objekata*, str. 97.

34 Ibid., str. 98.

35 Ibid.

36 Usp. N. Berdjajev, *Smisao povijesti*, str. 24–43.

37 Usp. *ibid.*, str. 61–80.

38 N. Berdjajev, *Samospoznaja*, str. 274.

39 Ibid., str. 33–34.

40 Ibid., str. 36.

41 Ibid., str. 47.

42 N. Berdyaev, *The Beginning and the End*, str. 59.

43 I. Devčić, »Subjektivizam i individualizam u filozofiji Nikolaja Berdjajeva«, str. 134–144.

da će iste i slične uvide prenijeti na razumijevanje pojma vremena. Iz tog će razloga njegov uvid u vrijeme biti egzistencijalno-esencijalnim i, nadovezujući se na tu liniju argumentacije, egzistencijalno vrijeme u njegovoj razradi dijelit će se na tri vremena: (1) kozmičko, (2) povijesno, (3) egzistencijalno,⁴⁴ s time da će egzistencijalno vrijeme u potpunosti ostvarivati prethodne uvide: osobu naprema subjektu, cjelovitog čovjeka naprema objektiviranoj stvarnosti, slobodu naprema nužnosti/robovanju, stvaralaštvo naprema determinizmu i evolucionizmu, kraljevstvo Božje naprema carstvu Cezara, vječno naprema vremenom. U svezi s takvim shvaćanjem vremena, za njega je istinski postojeći svijet samo u carstvu slobode i u tom smislu on može tvrditi –

»Ne smije se reći da su sve stvari u vremenu. To je naivan pogled. Vrijeme je tek stanje stvari. Drugačije stanje stvari dovest će do nestanka vremena.«⁴⁵

– jer će se vrijeme (stanje stvari) stvarati jedino u slobodi, dok će prestanak slobode i kreativnosti dovesti do nestanka vremena, odnosno prestanak vremena će nastupiti eshatološkim krajem svijeta uvođenjem nove zemlje i nova neba u kojemu će biti drugačije stanje stvari.

Na temelju Kantova promišljanja o prostoru, a kao poveznica s eshatološkom temom nastupanja novog stanja stvari s Berdjajevom se može složiti kada kaže:

»Vrijeme je za moje postojanje prvotnije od prostora pa prostor u mom postojanju predstavlja vrijeme.«⁴⁶

Novo stanje vremena dovest će do novog stanja u prostoru, odnosno ne gledano samo eshatološkim očima, svako djelovanje u vremenu jest djelovanje u prostoru, zbog čega, kako Berdjajev piše, »vrijeme ima ontološko značenje, kroza nj se otkriva smisao«⁴⁷ i »vrijeme je povezano s sudbinom pa se unutarne doimlje kao sudbina«.⁴⁸ Djelovati u vremenu znači biti kreativcem jer vrijeme je medij, u smislu posredništva, za razliku od prostora ono nije opipljivo (protežno) već sveobujmljujuće, sveposredničko, u njemu se sve događa, prošlost, sadašnjost i budućnost jedno su vrijeme razlomljeno na prisjećanje ili sjećanje, pažnju ili neposrednost i očekivanje ili anticipaciju⁴⁹ i ne postoji samo moja prošlost, sadašnjost i budućnost, nego i ona svih bića koja su pod vremenom. Vrijeme nije samo jedno i jedinstveno prošlo, sadašnje i buduće događanje, već su ono što je bilo, jest ili će biti rezultatom sudaranja 'svjetova', isprepletanja sudbina, smislova. Vrijeme nastaje tvorenjem preko djelovanja tako što bića ulaze jedno drugome u živote, što usklađuju svoju individualnu sudbinu sa sudbinom drugoga, što međusobno neposredno ili posredno prolaze kroz iste ili doživljavaju iste stvari na isti, a opet različiti način i što tako tvore to što se objektivno može nazvati realnošću. Berdjajev, zbog toga, s obzirom na Kantov spoznajni subjekt, koji on smatra pasivnim, ustvrđuje aktivizam spoznavanja i stvaranja u kojemu sudjeluje čitav čovjek, a što se posebno odnosi na čovjeka koji živi i djeluje u vremenu do te mjere da će njegova uloga biti otkrivenjem (apokalipsom) prostora slobode koji će se ostvarivati u kontekstu osmoga dana kreacije i koji će zbog toga biti produžetkom izvorna Božjeg stvaralačkog akta.⁵⁰ Subjekt ne samo da spozna vrijeme tako da ga internalizira i osjetilno iskušava kao kretnju, pomak, promjenu, ono što je bilo jest i bit će, i da su vrijeme i prostor prije svake spoznaje, nego on još postaje aktivni sudionik izgrađivanja vremena, odnosno neposredno proživljava vrijeme kao vlastitu sudbinu, ali i sudbinu drugih koji djeluju i stvaraju u istom mediju i koji daju smisao istom mediju kao sveukupnosti.

Naposljetku, Berdjajev će na vrijeme gledati metafizičkim očima⁵¹ i ono će za njega biti ne samo medijem djelovanja čovjeka nego i božanskog. »Meta-

fizičko može neposredno prijeći u povijesno i u njemu se javljati«,⁵² pisat će u knjizi *Smisao povijesti* gdje će pronicljivo analizirajući povijest i ukazujući na njezin smisao pokušati razraditi metafiziku povijesti u kojoj je vrijeme dio vječnosti unutar kojega istovremeno međusobno djeluju i ljudska i božanska stvarnost. Pod prizmom koja se odnosi na stvaralačku ulogu čovjeka u procesu tvorbe vremena, Berdjajev ističe:

»Činjenica da svijet postoji u vremenu, a ne samo u prostoru, znači da svijet nije dovršen, da njegovo stvaranje još nije doseglo svoj krunski dovršetak, da se i dalje stvara. Kad bi stvaranje svijeta bilo zatvoreno, novost ne bi bila moguća. Gotova i zatvorena stvarnost ne postoji. Empirijski svijet kao jedna cjelina ne postoji. Stvarnost se za nas može širiti ili skupljati. Priznavanje subjektivnosti vremena nikako ne vodi statičnom shvaćanju stvarnosti uvjetovane vremenom. Naprotiv, to znači da vrijeme ovisi o egzistencijalnom iskustvu i da postoji vrijeme koje ovisi o objektivizaciji, koja se događa u događajima same egzistencije. Za subjekta, kao onoga koji postoji, vrijeme je različitih vrsta, i određeno stanjem u kojem se nalazi i smjerom kojim ide. Naša egzistencija nije prožeta samo realnošću koja se ostvarila u oblicima predmetnog svijeta, već i realnošću koja je potencijalna i koja je dublja i šira.«⁵³

Zbog toga:

»Transcendentno jest ono, što nipošto nije objektivirano, niti je autoritarno, ono je imanentno čovječjem postojanju. Prapočetna nije svijest, nije subjekt koji je nasuprot bitku, nije osjet, ni apercipcija kao odijeljeni elementi, nego cjelovit čovjek, čovjek ukorijenjen u dubinu bitka. To nije čovjek kojeg izučava psihologija i sociologija i koji pripada objektiviranom svijetu; to je čovjek dan u unutarnjem svojem postojanju.«⁵⁴

Vrijeme na toj liniji promišljanja ovisi o čovjekovoj angažiranosti, o njegovom življenju i djelovanju preko kojega utječe na svijet oko sebe, jer ipak »Čovjek je mikrokozmos i mikrotheos«,⁵⁵ kako Berdjajev piše: puno će ovisiti o tome kako se odnosi spram svijeta i vremena koji mu je na raspolaganju.

Zaključak

Revolucija u sagledavanju na svijet koju je Kant donio filozofskom mišljenju na Berdjajeva je ostavila traga u spoznajnom i metafizičkom smislu. Kroz promišljanje pojma vremena to se odrazilo na njegov pokušaj izgradnje metafizike utemeljene na stvaralaštvu suprotstavljenom objektivaciji koju će

44

Usp. Nicolas Berdyaev, *Slavery and Freedom*, prev. R. M. French, Charles Scribner's Sons, New York 1944., str. 255–268.

45

N. Berdjajev, *Ja i svijet objekata*, str. 98.

46

Ibid., str. 106.

47

Ibid., str. 99.

48

Ibid., str. 112.

49

Usp. Aurelije Augustin, *Ispovijesti*, prev. Stjepan Hosu, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2010., str. 228–237.

50

Usp. Ivan Devčić, *Osmi dan stvaranja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1999., str. 133–237.

51

Usp. Ivan Devčić, »Berdjajevljeva filozofija vremena«, *Filozofska istraživanja* 21 (2001) 1, str. 113–125.

52

Nikolaj Berdjajev, *Smisao povijesti*, prev. Zoran Vukman, Verbum, Split 2005., str. 28.

53

N. Berdyaev, *The Beginning and the End*, str. 162–163.

54

N. Berdjajev, *Ja i svijet objekata*, str. 35–36.

55

N. Berdyaev, *The Beginning and the End*, str. 172.

razraditi iz Kantove spoznajne teorije i etike i tako pokazati ne samo to da je upoznat s Kantovim likom i djelom nego i da uočava nedostatke i granice Kantove misli na temelju kojih će pokušati dati svoje originalne ideje, što se posebice očitovati u njegovu razumijevanju vremena. Nadovezujući se na Kanta, Berdjajev uviđa da je srž Kantove misli metafizičke i slobodarske naravi te će na temelju tih uvida razraditi pokušaj vlastite eshatološke metafizike. Berdjajev će u okviru tog pokušaja razraditi ideje tvorčevstva i objektivacije te će postepeno, kako se njegova filozofija bude razvijala, razraditi ideju metafizike povijesti i stvarnosti uopće koja će se realizirati kao suodnos vremena i vječnih entiteta, tako tvoreći dinamičnu vječnost. Iz ideje da je vječnost dinamična, razradit će stvaralačku etiku na temelju ideja koje je Kant u spoznajnoj teoriji ocrtao okrenuvši se k subjektu kao onome koji se propituje o uvjetima mogućnosti stvari uopće i onome koji se ponaša u skladu s univerzalnim moralnim zakonom. Odnos prema poimanju vremena kod jednog i kod drugog filozofa nije lako objasniti ako se način na koji vrijeme poimaju sagledava samo iz jednoga kuta iz razloga što vrijeme nije stvarnost koja se poima proste duše kao trajanje, protjecanje, već se u cjelovitosti čovjeka upija kao realitet, kao sveukupnost prostora i iskustava. Baviti se vremenom u filozofiji znači baviti se: spoznajnom teorijom, subjektom i objektom, objektivnom i subjektivnom stvarnošću, osobom i spoznajnim subjektom, eshatologijom, revolucijom, materijalnošću, duhovnošću, eshatologijom, psihologijom, teologijom, odgojem, etikom, moralom, zakonom i bezakonjem, smrću i prolaznosti, paklom i rajem, stvaralaštvom, bićem i ništavilom, kretanjem i promjenom, memorijom, pamćenjem i prisjećanjem i drugim relevantnim temama. Oba spomenuta filozofa pokazuju svu kompleksnost promišljanja o temi vremena u filozofiji i primjerom su pozitivna odnosa prema filozofskoj tradiciji iz koje se jedna misao nadovezuje na drugu.

Filip Martin Svibovec

Kant's Revolution and Its Influence
on Nikolai Berdyaev's Concept of Time

Abstract

The revolution that Kant made by giving more importance to the subject and by placing the subject in a more role-determining position within the process of gnoseology, as well as the establishment of transcendental aesthetics, place Kant's ideas at the centre of the consideration of the phenomena of time and space. It is obvious that Kant has influenced Berdyaev, whose philosophy Berdyaev had read in his early days, and that later in his life he based his own philosophical ideas on what he had learned from Kant, while adding his own insights. Furthermore, the influence of Kant's revolution on the Russian philosopher is manifested in the way Berdyaev posed the epistemological problem, the problem of objectification, the ethics of creativity and the idea of objectification. Moreover, for Berdyaev, for whom time, along with freedom, is at the centre of philosophy, Kant becomes an indispensable philosophical reference in his own reflection on time. Berdyaev will not fully agree with Kant, but his knowledge of the Königsberg thinker's philosophy is evident in the topics on which he must enter into dialogue with him, even if he disagrees with him or contradicts his thoughts in order to explain his own philosophy. In this sense, this paper will try to point out the places where Berdyaev and Kant agree or disagree when considering the concept of time.

Keywords

Nikolai Berdyaev, Immanuel Kant, time, metaphysics of time, the notion of time